

3-казус

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға караб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларға ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1). Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...”;

2). Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар”;

3). Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай туриға киришини атрофлича муҳокама қилинг.

Жавоб:

Ҳуқуқ нормаси юридик фан, хусусан, давлат ва ҳуқуқ назариясининг фундаментал категорияларидан бири ҳисобланади. Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий тизимнинг барча элементлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бир томондан, у ҳуқуқ ижодкорлиги, шу жумладан қонунчилик жараёнининг маҳсули бўлса, иккинчи томондан, у ҳуқуқни қўллаш жараёни орқали амалға оширилиб, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибға солиш воситасиға айланади, шунингдек ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий муносабатларнинг андозаси, модели сифатида майдонға чиқади. Ҳуқуқ нормалари йиғиндиси жамият ҳуқуқий тизимининг норматив асосини, яъни ўзагини ташкил қилади.

Жамиятда қарор топадиган янги муносабатлар уларни тартибга солишга қаратилган тегишли ҳуқуқ нормаларини яратилишига туртки беради. Ўз навбатида, бу ҳуқуқ нормалари янги муносабатларни қонуний жиҳатдан мустаҳкамлайди, муҳофаза қилади ва ривожлантиради. Худди шу маънода ҳуқуқ нормалари жамият тараққиётига муҳим ҳисса қўшади, хизмат қилади. “Норма” сўзи латинчадан олинган бўлиб, “қоида”, “намуна” деган маъноларни англатади.

Ҳуқуқ нормаси — давлат томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулланадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий ҳуқ-атвор қоидаси ҳисобланади.

Ҳуқуқ нормасининг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Иродавий характерга эгаллиги. Унда жамиятнинг давлат иродаси, манфаати, мақсади акс этади. Мазкур ирода ижтимоий воқеликнинг ижтимоий-иқтисодий, миллий, маънавий, табиий ва бошқа шарт-шароитлар билан бевосита боғлиқ бўлади.

2. Нормативлиги. Ҳуқуқ нормасининг нормативлиги жамият ривожланишининг муайян даврида типик ва барқарор ҳолатда бўлган ҳамда ўзининг такрорийлиги ва умумийлиги билан тавсифланадиган кишиларнинг муносабатлари ва ҳаракатларини тартибга солишида намоён бўлади.

3. Давлат билан ўзаро боғлиқлиги. Ҳуқуқ нормалари давлат томонидан ўрнатилади, маъқулланади, ўзгартирилади ёки бекор қилинади. Ўз навбатида, давлатнинг жамият ҳаётининг турли йўналишларидаги фаолияти ҳуқуқ нормалари билан чегараланади ва тартибга солинади. Ҳуқуқ нормаларининг бажарилиши давлат томонидан таъминланади.

4. Умуммажбурийлиги. Бу шуни англатадики, ҳуқуқ нормалари барча ҳуқуқ субъектларига қаратилган бўлади ва ушбу нормалар улар томонидан бажарилиши мажбурий ҳисобланади.

5. Расмий ва шаклан аниқликка эгаллиги. Ҳуқуқ нормаси умумижтимоий ирода сифатида давлат томонидан ўрнатилган расмий

юридик ҳужжатлар шаклида (норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, норматив шартнома ва бошқалар) ифодаланади. Шунингдек, бошқа ижтимоий нормалардан фарқли равишда ҳуқуқ нормалари акс этган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар муайян реквизитларга эга бўлади (қабул қилинган вақти, жойи, рўйхат рақами, номи ва бошқалар).

6. Тизимлилиги. Тизим сўзи юнонча “systeme” терминидан олинган бўлиб, ўзбек тилида “яхлит”, “қисмлардан иборат” деган маъноларни билдиради. Мазкур белги ҳуқуқ нормасининг муайян таркибий қисмларнинг мантикий, изчил ва мутаносибликда эканлигини англатади.

Ҳуқуқ тизимининг барча элементлари (норма, институт, соҳа) ҳуқуқ нормаси билан чамбарчас боғлиқликда мавжуд бўлади. Бошқача айтганда, ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий тизимнинг асосини, бошланғич ҳужайрасини ташкил этади. Шу сабабли унда, авваламбор, ҳуқуқ мазмунининг асосий хусусиятлари ифодаланади. Ҳуқуқ нормалари ижтимоий нормалар сифатида кишиларнинг ўзаро муносабатларидаги ҳуқ-атвор нормалари жумласига киради. Бу рухсат бериш, чеклаш, тақиқлаш ёки позитив ҳуқуққа хос мажбуриятлар қоидасини ўз ичига олувчи қоидадир. Ҳуқуқ нормаси – ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг асосий, муҳим қисми, бутун ҳуқуқий тизимнинг бош тушунчасидир. Ҳуқуқнинг шаклланиши ва амалга оширилиш жараёни, қонунлар, барча юридик тушунчалар ва тузилишлар, ҳатто назария ҳам ўз замирида бевосита ёки билвосита ҳуқуқ нормасига эга бўлади¹.

Ҳуқуқий нормаларнинг катта қисмини ҳуқ-атвор қоидаларидан иборат нормалар ташкил этади. Ҳуқуқий нормаларини таснифлаш учун асосан, ҳуқуқ нормаси элименти бўлган диспозитциянинг мазмуни билан боғлиқ ҳолдаги ўзгаришлар назарда тутилади. Умуман олганда ҳуқуқ нормасининг таснифланишига диспозитциядаги ўзгариш таъсир этади ҳамда турли мезонлар орқали ўз ифодасини топади. Ҳуқуқ нормасини таснифлашда усул

¹ Ш.А.Сайдуллаев. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Дарслик. Тошкент-2018. 107-108-б

ва мезонлар кўп бўлганлиги учун уни таснифлашнинг умумий томонларини инобатга олган ҳолда, гуруҳларга бўлиш қулай ҳисобланади.²

Ҳуқуқ нормаларини, уларда мустаҳкамланган қоидалар хусусиятига қараб қуйидагича таснифлаш мумкин:

Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар – яъни, ҳуқуқ субъектига қандай ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи нормалар.

Ушбу қазусда келтирилган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”. қоида ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормаларга мисол бўлади. Шунингдек, ушбу нормага яна бир қатор мисоллар келтириш мумкин. Масалан: Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодексининг 3-моддасида “Ҳар қандай манфаатдор шахс ўзининг бузилган ёки низоллашган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун иқтисодий судга (судга) ушбу Кодексда белгиланган тартибда мурожаат қилишга ҳақли.³

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 33-моддасида “Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга”. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган ушбу қоида билан фуқароларга ҳуқуқ берилиши билан биргаликда, ҳокимият органларига ваколат ҳам берилмоқда.

Мажбурият юкловчи нормалар – яъни, қандай ҳаракатлар содир этиш лозимлигини кўрсатувчи нормалар.

Қазусда келтирилган, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий

² Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Дарслик. Тошкент. “Адолат” 2018. 263-б.

³ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодекси 3-моддаси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

йиғимларни тўлашга мажбурдирлар” қоидаси мажбурият юкловчи норма ҳисобланади.

Бунга қўшимча қилиб, қуйидаги мисолларни келтиришимиз мумкин, масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 114-моддасида “Суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир”.⁴ Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессал кодексининг 392-моддасига кўра, “...Прокурорнинг ёзма кўрсатмалари терговга қадар текширувни амалга оширувчи орган бошлиғи ва унинг мансабдор шахси учун мажбурийдир...”.⁵

Ман қилувчи нормалар – яъни, ҳуқуқ субъектига муайян ҳатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар. Казусда келтирилган норма - Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустақамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди” қоидаси ушбу ман қилувчи характерга эгадир. Мазкур нормага бошқа яна бир қатор мисоллар келтириш мумкин. Масалан: Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси 224-моддасига кўра, “Ҳомиладорлиги ёки боласи борлиги сабабли аёлларни ишга қабул қилишни рад этиш ва уларнинг иш ҳақини камайтириш тақиқланади”, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси 95-моддаси “...Солиқ текширувига тааллуқли бўлмаган ҳужжатлар ва предметларни олиб қўйиш ман этилади...”.⁶

Айрим ҳуқуқ нормалари ҳам ваколат берувчи, ҳам мажбурият юкловчи ёки ман этувчи характерга эга бўлиши мумкин. Масалан, Жиноят процессуал кодексининг 15-моддаси мазмунига мувофиқ, суд, прокуратура, терговчи ва

⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 114-моддаси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

⁵ Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодекси 392-моддаси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

⁶ Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси 95-моддаси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

суриштирувчи жиноят аломатлари ҳамда асослари мавжуд бўлган тақдирда ўз ваколат (жиноят ишини қўзғатишга бўлган ҳуқуқ)лари доирасида жиноят ишини қўзғатишлари шарт. Ушбу ҳуқуқ нормаси, бир томондан санаб ўтилган субъектларга жиноят ишини қўзғатишга ваколат бермоқда ва айти пайтда жиноят ишини қўзғатишни уларга муқаррар равишда мажбурият тарзида юкламоқда.⁷

Булардан ташқари, ҳуқуқ нормалари бошқа бир қатор мезонлар асосида ҳам таснифланади. Жумладан, ҳуқуқ нормалари ўзида ҳатти-ҳаракатни шакллантиришнинг мавҳумлигига қараб абстракт (мавҳум) ва казуистик нормаларга, гипотезада мустаҳкамланган ҳолатнинг фактик жиҳатлари аниқ ёки нисбий эканлигига қараб аниқ ва нисбий аниқ нормаларга, гипотезанинг ҳажмига қараб оддий, мураккаб ва альтернатив нормаларга, диспозициянинг аниқлигига қараб мутлақ аниқ, нисбатан аниқ ва бланкет нормаларга, ҳуқуқ нормалари санкцияларнинг аниқлигига қараб мутлақ аниқ ва нисбатан аниқ нормаларга ҳам бўлинади.

Ҳуқуқий тартибга солиш усулига кўра императив ва диспозитив нормаларга, субъектларига қараб умумий ва махсус нормаларга, ҳаракатланиш ҳудудига қараб мамлакатнинг бутун ҳудудида ва маҳаллий миқёсда амал қилувчи нормаларга ажратилади.

Шунингдек, ҳуқуқ соҳалари нуктаи назаридан ҳуқуқ нормаларининг конституциявий, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаровий-ҳуқуқий, жиноий-ҳуқуқий, халқаро ва бошқа турларини кўрсатиб ўтиш мумкин⁸.

Шундай қилиб, казусда келтирилган ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларни биз хусусиятига қараб, бир-биридан фарқли жиҳатларини аниқлашимиз мумкин.

⁷ Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Дарслик. Тошкент. “Адолат” 2018. 264-б.

⁸ Ш.А.Сайдуллаев. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Дарслик. Тошкент-2018. 114-б

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессул кодекси.
3. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси.
4. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодекси.
5. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси
6. Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Дарслик. Тошкент.

“Адолат” 2018.

7. Ш.А.Сайдуллаев. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.- Дарслик. Тошкент-2018.

Фойдаланилган интернет сайт.

1. Lex.uz